

**Universitatea “Babeş-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie**

**“Memorie colectivă și percepții identitare.
Armenii din Transilvania”**

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător științific:

Prof. Univ. Dr. Doru Radosav

Doctorand,

Lavric Laurențiu Nicolae

2014

Cuprins

Introducere.....	p. 4
I. Armenii în Țările Române.....	p. 23
1.1. Poporul armean și destinul său.....	p. 23
1.2. Armenii în Moldova.....	p. 25
1.3. Armenii în Țara Românească.....	p. 32
1.4. Armenii în Transilvania.....	p. 36
II. Identitatea – aspecte teoretice.....	p. 41
2.1. Identitatea: definiții, concepte.....	p. 41
2.2. Teorii identitare.....	p. 44
2.3. Armenism.....	p. 48
2.4. Limba armeană.....	p. 52
III. Localități armene.....	p. 60
3.1. Armenopolis.....	p. 60
3.1.1. Întemeierea orașului.....	p. 60
3.1.2. Dezvoltarea așezării.....	p. 66
3.1.3. Administrarea orașului.....	p. 70
3.2. Elisabethopolis.....	p. 73
3.2.1. Armenii pe domeniul Ebeșfalău.....	p. 73
3.2.2. Dezvoltarea orașului și administrarea lui.....	p. 75
3.3. Armenii din Gheorgheni și Frumoasa.....	p. 80
IV. Percepții identitare.....	p. 84
4.1. Imaginea de sine.....	p. 84
4.1.1. Imaginea armenilor în mentalul colectiv și în raport cu ceilalți.....	p. 84
4.1.2. Rubens-ul de Gherla.....	p. 94

4.1.3. Armenii în memorialistică.....	p. 98
4.2. Comerțul-marcă identitară.....	p. 100
4.2.1. Comercianți armeni.....	p. 100
4.2.2. Prăvălii și magazine armenesti.....	p. 109
4.3. Teme ale identității armenice.....	p. 115
4.3.1. Loialitatea armenilor.....	p. 115
4.3.2. Refugiul/armenocidul.....	p. 119
4.4. Imaginea armenilor în Transilvania.....	p. 121
4.4.1. Armenii și autoritatea centrală și locală.....	p. 121
4.4.2. Imaginea armenilor în rândul sașilor, maghiarilor și secuilor.....	p. 124
4.5. Identități “tranzacționate”.....	p. 128
4.5.1. Unitatea armenilor.....	p. 128
4.5.2. Anul 1848 pentru armeni.....	p. 132
4.5.3. Perioada interbelică.....	p. 138
4.5.4. Perioada comunistă.....	p. 140
4.5.5. Armenii după 1989.....	p. 144
4.6. Armeano-maghiarii.....	p. 148
4.6.1. Armenii devin maghiari.....	p. 148
4.6.2. Importanța memoriei și a familiei în transmiterea și formarea identității.....	p. 151
4.6.3. Percepțiile identitare astăzi.....	p. 153
V. Memoria locului.....	p. 158
5.1. Armenii și contribuția lor la procesul de urbanizare a Transilvaniei....	p. 158
5.1.1. Aspecte teoretice și planuri.....	p.158
5.1.2. Gherla, oraș cu caracteristici unice.....	p. 162
5.1.3. Orașul-spațiu identitar.....	p. 166
5.2. Percepția centrului sau memoria manipulată a locului.....	p. 170
5.2.1. Conceptul de centru și simbolistica centrului la Gherla.....	p. 170
5.2.2. Memoria manipulată a locului.....	p. 174
5.2.3. Buricul pământului.....	p. 178

5.3. Gherla barocă.....	p. 181
5.3.1. Barocul în Gherla.....	p. 181
5.3.2. Bisericile armenice din Gherla.....	p. 187
5.4. Dezvoltarea urbană a Dumbrăveniului.....	p. 191
5.5. Contrareforma în orașele Sibiu și Gherla.....	p. 197
VI. Biserica-confesiune și identitate.....	p. 205
6.1. Armenia, prima țară creștină.....	p. 205
6.2. Catolicizarea armenilor din Transilvania.....	p. 209
6.3. Episcopia armeano-catolică din Transilvania.....	p. 218
6.4. Biserica și identitatea armeană.....	p. 223
VII. Memoria colectivă.....	p. 231
7.1. Migrațiile armenilor și amintirea lor.....	p. 231
7.2. Genocidul armean în memoria armenilor refugiați și a comunității din Gherla.....	p. 242
7.3. Mitul Ani.....	p. 250
7.4. Nume armenesci.....	p. 254
7.4.1. Toponimia.....	p. 254
7.5.2. Nume de persoane și poveștile numelor armenesci.....	p. 256
VIII. Concluzii.....	p. 268
Lista martorilor.....	p. 286
Bibliografie.....	p. 298
Anexe.....	p. 317

Cuvinte cheie: armeni, identitate, Armenopolis, Elisabethopolis, imaginea armenilor, memorie colectivă, ritul armean, genocidul armean, identitatea armeano-maghiară

Armenii din Transilvania au reușit prin toate acțiunile și faptele lor, dar mai ales prin efortul lor edilitar să ocupe un loc important și specific în istoria Transilvaniei și a României. Comercianți pricepuți, meșteșugari vestiți, dar mai ales oameni harnici, armenii au format o comunitate mică dar viguroasă care a reușit într-un timp relativ scurt lucruri remarcabile.

Scopul acestei lucrări este reconstituirea memoriei colective în ceea ce privește, mai ales, percepțiile identitare. Este interesant de observat modul în care comunitatea, în ansamblul ei, cât și persoanele care o compun se definesc. Dacă cei de astăzi cu nume maghiarizate și care nu mai cunosc limba strămoșilor se mai consideră sau nu armeni, dacă mai au încă sentimentul apartenenței la comunitate.

În primul capitol am analizat modul în care armenii au ajuns în țările române dar și rolul lor în dezvoltarea acestor țări. Da la bun început, armenii se remarcă prin ocupațiile și meseriile lor dar, foarte interesant, și prin faptul că erau adevărați factori, indicatori urbani, ei alegând să se stabilească, cu precădere, în orașe sau târguri. Nicolae Iorga ajunge chiar să-i numească “părinții Moldovei” datorită contribuției lor la dezvoltarea și progresul țării.

În al doilea capitol am punctat principalele aspecte ale identității și principalele teorii identitare. Identitatea este un concept mult mai complex decât la o primă vedere, care presupune o abordare multidisciplinară.

Un alt aspect interesant este legat de ideologia armenismului¹ dezvoltat de intelectualii armeni din Transilvania la sfârșitul secolului XIX pentru a încerca să-i salveze pe armeni de la o asimilare completă. În schimb, au generat o ideologie istorizantă care glorifica trecutul și idealiza comunitatea armeană. Rezultatul a fost o imagine de sine distorsionată. De altfel, era paradoxal și dificil să elogiezi trecutul, tradițiile, pe armeni ca un popor ales și în același timp să privești asimilarea ca un fapt benefic, pozitiv.² Din aceste cauze ideologia a avut o viață relativ scurtă.

În cadrul oricărui grup limba este un element esențial de menținere a identității și a conștiinței naționale. Din păcate, astăzi nu se mai vorbește limba armeană în

¹ Rita Bernad, Balint Kovacs, *The Armenian-catholic collective Archive in Armenopolis*, Leipzig University, Leipzig, 2012, p. 134.

² Pal Judit, *Armeni în Transilvania contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*, Centrul pentru Studii Transilvane, Cluj Napoca, 2005, p. 78.

Transilvania. Ultima generație care a vorbit limba a fost cea a bunicilor celor din prezent. Cu toate acestea, limba armeană se mai păstrează în biserică sub forma unor cântece religioase și a rugăciunii Tatăl Nostru.

În al treilea capitol m-am concentrat asupra localităților armene. Armenopolis (Gherla) a fost un caz unic în istoria modernă a Transilvaniei pentru că orașul a fost construit după un plan prestabilit pe un teren cumpărat de comunitate. Armenii au reușit să construiască un adevărat oraș baroc contribuind la dezvoltarea urbană și economică a acestei provincii.

Cel de-al doilea oraș ca importanță și mărime pentru armeni, Elisabethopolis s-a cristalizat prin acumularea treptată de populație și pe structura unui vechi sat săsesc. Această așezare dobândește avantajele unui oraș în anul 1696 când pe domeniul cetății Martinuzzi încă nici nu se pusese piatra de temelie a viitoarei așezări armene Armenopolis.

Unul dintre cele mai importante capitole ale acestei cercetări se referă la percepțiile identitare ale armenilor. De-a lungul timpului armenii au avut o percepție de sine pozitivă. De regulă, aceștia erau pașnici dar și conștienți de valoarea și importanța lor economică. Până și astăzi, în mentalul colectiv se păstrează o serie de atribute pozitive ale armenilor. Astfel, aceștia sunt cinstiți, harnici, credincioși, bogați, intelectuali, familiști convinși, buni negociatori, răbdători.

Cu toate că au trecut numeroase secole de când și-au părăsit patria, surprinzător, în memoria colectivă se mai păstrează acele trăsături fizice, cel puțin la unele persoane, care îi diferențiau pe armeni de restul lumii. Aceste trăsături s-au păstrat și perpetuat sub forma stereotipurilor, clișeelelor.

Armenii au tenul smead, închis la culoare, părul brunet, nasul mare, ochii mari și negrii. Cu toate că la început aceste stereotipuri au o conotație negativă, în timp memoria le revalorizează, le transformă și ele devin pozitive, un element de identificare cu ajutorul cărora armenii se mândresc astăzi.

Însă, acest fenomen nu este sesizabil doar în cazul trăsăturilor fizice. În timp prin intermediul memoriei, mentalului colectiv și alte stereotipuri au căpătat valențe pozitive. În plus și alte defecte ca violența și zgârcenia se încearcă, de cele mai multe ori, să fie justificate. Și tabloul care se află în biserică din Gherla care este pictat de Rubens

reprezintă un caz aparte și inedit în construirea imaginii de sine la armenii din Transilvania. Prin intermediul acestui tablou armenii își însușesc unele trăsături. Astfel, armenii sunt deștepți, șmecheri și oameni care nu cumpără lucruri ieftine.

Însă nu întotdeauna armenii s-au bucurat de o imagine pozitivă. În special la început, în rândul celorlalte grupuri etnice (maghiari, sași, secui), armenii au fost priviți și priviți cu puțină încredere. Aceștia erau priviți cu neîncredere deoarece erau străini, negustori și li se reproșa că nu produc nimic, că se îmbogățesc și că fac o concurență neloyală celorlalți negustori provocând scandaluri și conflicte.³

În ultima parte a secolului al XIX-lea are loc o schimbare a felului în care armenii erau percepuți și văzuți. De la o percepție profund negativă, imaginea armenilor devine treptat una pozitivă. Această schimbare a percepției se datorează în mare parte intelectualilor maghiari.

Comerțul și meșteșugurile ocupă un loc important în cadrul construcției identitare. Pentru multă vreme cuvântul negustor a fost sinonim cu cel de armean. Poate că cea mai importantă trăsătură a armenilor era aceea de a fi comerciant. Armenii și-au legat viața într-atât de mult de această ocupație încât, la un moment dat, dețineau toate frâiele afacerilor și comerțului din Transilvania.

Din interviurile pe care le-am realizat am putut observa că bunicii celor din prezent și-au păstrat ocupațiile și meseriile tradiționale. Mulți dintre aceștia aveau prăvălii, unii realizau activități de comerț și aveau afaceri până în Italia sau Viena în timp ce alții erau simplii meșteșugari: cojocari, marochinari, cizmari, măcelari sau croitori.

În conștiința istorică colectivă locurile memoriei ocupă un loc important. Acestea pot fi un loc concret, cum ar fi o clădire, o biserică sau un monument, dar și un sat, un oraș sau chiar o stradă.⁴ În cazul de față putem vorbi de vechile magazine, prăvălii ale armenilor dar și de casele acestora ca locuri ale memoriei. Locuri încărcate de amintiri, povești, legende, de memorie.

Armenii au reușit de-a lungul timpului să-și “negocieze” propria identitate în funcție de perioada istorică, context și interese. În secolul al XVIII-lea armenii au dorit să

³ Pal Judit, *Armenian Image-Armenian Identity-Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18-th and 19-th Centuries*, în Agnieszka Barszewska, Lehel Peti, *Integrating minorities: traditional communities and modernization*, Ed. Kriterion, Cluj-Napoca, 2011, p. 16-17.

⁴ Rita Bernad, Balint Kovacs, *op. cit.*, p. 111.

se integreze în societatea transilvană, una încă medievală. Aceștia au încercat să urce în ierarhia socială ca un grup unit, ei definindu-se, în continuare, armeni.

Anul 1848 a reprezentat un punct de cotitură pentru armenii din Transilvania. După acest an comunitatea armeană își pierde privilegiile feudale iar integrarea se transformă într-o asimilare accelerată care până la sfârșitul secolului al XIX-lea devine una completă. Evenimentele din 1848 au oferit experiența apartenenței la o națiune comună și au jucat un rol major în formarea identității maghiaro-armene.⁵

În esență, acest an și toate schimbările de după au marcat o schimbare în concepția și modul de acțiune al armenilor. Armenii aleg o cale individuală de a reuși în viață și astfel, acceptă asimilarea în grupul politic dominant. Aceștia încep să se definească maghiari.

În perioada interbelică precum și în perioada comunistă armenii au continuat să se definească maghiari. Mai ales în perioada comunistă un adevărat val de tăcere și liniște s-a așternut peste întreaga societate comunistă. Exista o reținere și o tăcere mai mult autoimpusă.

Evenimentele din 1989 au adus un nou regim, unul democratic care încurajează exprimarea identității proprii, a valorilor democratice și protejează minoritățile naționale. O dată cu căderea regimului comunist, se poate constata o redescoperire a originii armene, a rădăcinilor și moștenirii armene.

Trebuie menționat că aceștia sunt asimilați de maghiari, nu mai vorbesc limba armeană însă sunt conștienți de originea și moștenirea lor armeană. Acolo unde comunitatea a fost mai numeroasă (Gherla și Dumbrăveni), mai bine încheată și asimilarea a avut loc mult mai târziu, în a doua parte a secolului al XIX-lea. Descendenții armenilor din aceste două orașe se declară astăzi, în mare parte, armeano-maghiari. În schimb, în Gheorgheni și Frumoasa unde numărul armenilor a fost mai redus aceștia și-au pierdut limba mai repede și au fost maghiarizați mai ușor. În prezent, cei din Gheorgheni se declară maghiari cu rădăcini armene. Practic, se încearcă să se mențină un echilibru între originea, moștenirea armeană și identitatea maghiară.

⁵ Pal Judit, *Armenian Image-Armenian Identity...*, p. 25.

În capitolul cinci mi-am propus să analizez contribuția armenilor la procesul de urbanizare a Transilvaniei, modul în care locurile și memoria lor au fost manipulate dar și principalele caracteristici ale orașelor ridicate de armeni.

Foarte important, apariția și evoluția Armenopolis-ului se suprapune cu pătrunderea barocului în spațiul transilvănean. Din această cauză multe case din oraș sunt baroce. Negustori bogați, armenii din Gherla au angajat zidari, pietrari, stucatori din Austria, Ungaria, Boemia, Moravia, în mare parte de origine germană, cunoscători și promotori al unui baroc central-european.

Cel mai răspândit plan este cel compact cu hol central cu intrarea în axul de compoziție strict simetrică. Acest plan nu poate fi aplicat întocmai la Gherla, în primul rând, datorită dimensiunilor reduse ale loturilor ce nu permiteau acest fapt, și mai apoi, datorită resurselor financiare considerabile necesare realizării unui asemenea proiect. Prin urmare, se recurge la o serie de modificări. Planul este răsucit cu 90°. Datorită acestei răsuciri fațada de la stradă este una dintre laturile scurte în timp ce fațada cu intrarea în axul de simetrie ajunge în curte. Astfel, fațada de la stradă devine cea principală, însă, monumentalitatea compoziției simetrice și efectul ce survenea și viza privitorul sunt mult diminuate.⁶

Și Dumbrăveniul se particularizează prin modul de ocupare a lotului. Este vorba de un plan cu două corpuri paralele, perpendiculare pe stradă și legate prin poarta de zid. Cele două corpuri împart cu casa alăturată, care aparțin unui alt proprietar, fațada și acoperișul. Acest plan definește practic specificul arhitectural al zonei centrale. Foarte probabil s-a optat pentru această soluție în vederea delimitării spațiului comercial de spațiul privat, de locuință.

Armenii vor contribui și la dezvoltarea altor localități precum Gheorgheni și Frumoasa. Însă, urbanistic, armenii nu vor avea un impact la fel de mare precum în celelalte două așezări armene. Casele armenilor din Gheorgheni se remarcă prin faptul că sunt construite să adăpostească la parter magazinul iar la etaj locuința.

Un alt aspect interesant pe care l-am urmărit a fost memoria manipulată a locului. În acest sens am încercat să analizez două cazuri, două piețe centrale din orașele Gherla și Sibiu. La Gherla avem de-a face cu o piață centrală inclusă în planul prestabilit, cel mai

⁶ Virgil Pop, *Armenopolis-oraș baroc*, Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2002, p. 104.

probabil unul de origine vieneză, în timp ce la Sibiu piața centrală este una apărută încă din perioada medievală

Modificările în Gherla sunt, mai mult, de natură politică având loc, mai ales, cu ocazia diferitelor schimbări de regim sau de stat. Astfel în 1918 administrația română transformă piața în parc, în 1940 ocupația hortystă înalță în acest spațiu un obelisc în vârful căruia, ulterior, comuniștii vor așeza o stea sovietică. După 1989 monumentul este dărâmat iar în locul lui se construiește un altul dedicat eroilor neamului.

În schimb, intervențiile din Sibiu poartă o puternică conotație religioasă și relevă o “dispută” între sași și oficialii austrieci catolici. Prin urmare, orașul a devenit foarte important devenind scena unor intervenții urbanistice, mai ales, în cadrul pieței centrale a orașului, Piața Mare. În ambele cazuri piața a rămas locul unde politicul, economicul și religiosul s-au confruntat și și-au schimbat în timp înțâietatea și simbolurile puterii.

În capitolul șase am analizat relația specială pe care o au armenii cu biserica armeană. Pentru armeni cea mai importantă instituție este biserica. Oriunde s-ar fi aflat în lume primul lucru construit de aceștia era biserica. Armenii din Transilvania reprezintă un caz mai aparte în cadrul comunității armenie din România întrucât aceștia au devenit catolici la sfârșitul secolului XVII. Biserica a rămas pentru mult timp instituția care a păstrat identitatea etnică și aceasta, cu toate că este una catolică pentru armenii din Transilvania, este legată până și astăzi indisolubil de supraviețuirea comunității armenie.

În prezent slujba la biserică se oficiază în limba maghiară și de cele mai multe ori în ritul romano-catolic. Se mai păstrează doar Tatăl Nostru și câteva cântări religioase în limba armeană iar ritul armean se utilizează doar cu ocazia sărbătorilor mai importante. Din acest punct de vedere biserica influențează și contribuie la menținerea printre armeni a unei percepții, identități nou apărută, aceea de armeano-maghiar.

În ultimul capitol al analizat migrațiile armenilor, genocidul armean dar și poveștile și semnificațiile numelor armeniești. Peregrinările și refugiul armenilor, sau cel puțin amintirea lor, sunt încă prezente în memoria colectivă.

Privite mai îndeaproape ele pot să reconstituie, să refacă drumul pe care armenii l-au făcut până să se așeze în Transilvania. Spre exemplu, numele de origine persană, arabă sau turcă ne dezvăluie contactele armenilor cu aceste popoare aflate în vecinătatea lor.

În general numele armenilor din Transilvania au fost maghiarizate, scrise conform regulilor ortografiei maghiare. Însă, poveștile care s-au păstrat în memoria colectivă în legătură cu numele armenesc dau o notă aparte, specifică în cercetarea onomasticii. Fie că este veridică sau nu povestea ne oferă o imagine inedită asupra modului în care numele a apărut sau a suferit unele transformări.

Armenii se află între istorie și memorie. Între o istorie a discontinuităților și o memorie a continuității. De altfel, dinamica identitară și a negocierii identității din secolele XVIII-XX reflectă tocmai aceste discontinuități prezente în toate cele patru fațete identitare: religios, politic, economic, etnic.

Armenii de astăzi se află la limita dintre memorie și istorie. Componenta armeană a identității, originea armeană supraviețuiește exclusiv prin memorie. În acest context ancheta orală, cercetarea de față este binevenită cu atât mai mult cu cât cei intervievați reprezintă ultima generație care au cunoscut și văzut comercianți și magazine armenesci, care știu orașul vechi nealterat de intervențiile ulterioare, care și-au auzit bunicii și părinții vorbind limba armeană.